

Journal of Comparative Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 11, No 21, Autumn / Winter 2020

**A Comparative Study of Mystical Nostalgia Themes in the Poetry
of Mohammed Ali Shams Al-Din and Attar of Nishapur**
(Scholarly-Research)

Fahimeh Mirzaei Jaberi¹ , Sardar Aslani*²
Seyyed Reza Soleimanzadeh Najafi³ , Hossein Agha Hosseini⁴

1. Introduction

Investigating the links between Arabic and Persian languages and literature is one of the topics of comparative literature. The influence of Persian mystical literature on Arabic literature is very significant. Mohammed Ali Shams Al-Din is one of the contemporary Arab poets who has been influenced by the mystical thoughts of Attar of Nishapur. Therefore, the present study makes attempts to compare the poetry of these two poets with a reliance on the themes of mystical nostalgia; moreover, Attar's influence on this contemporary Arab poet and the extent of his innovation in borrowing are explained. The authors also try to prove that Shams al-Din is acquainted with Iranian-Islamic mysticism and its influence on Attar and its mystical themes, and because of its alienation from its true homeland and eternal lover, such as Attar uses symbolic language to express this kind of nostalgia. Of course, because of his familiarity with the flow of nostalgia in the Western manifesto, he also whispers to friends and mistresses of the

¹ . Ph.D. Candidate, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of foreign Languages, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: ahimehmirzai723@gmail.com.

² . Corresponding author, Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of foreign Languages, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: aslani@fgn.ac.ir.

³ . Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of foreign Languages, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: najaf@fgn.ac.ir.

⁴ . Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of foreign Languages, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: aghahosain@fgn.ac.ir.

earth and away from home. Therefore, the study attempts to examine the similar and different aspects of these two poets in expressing such nostalgia.

However, the social conditions of Attar and Shams al-Din are both troubled, and this has a profound effect on the expression of nostalgia in the poems of both poets.

2. Methods

This study attempts to compare mystical nostalgia in Attar's poetry (as the distinguished representative of mystical nostalgia in Persian literature) via a descriptive-analytical method and according to comparative literature.

3. Results

Although nostalgia is a new terminology and often has a material and mundane sense, in mystical texts one can find some kind of nostalgia and sorrow that has a different meaning, that is, away from the true home of man, and in fact away from the origin of creation and the world beyond. That man will eventually return to that land. The mystical nostalgia or sadness away from the original homeland and heavenly lover is found in Attar's poetry. In fact, Persian poetry in those years was a legacy of despair due to the political and social turmoil of that time. In addition to his personal and psychological backgrounds, Attar's troubled times have also made him a nostalgic poet in Persian literature. This period had plagued the people of Khorasan since the beginning of the second half of the sixth century AH, which may have coincided with Attar's adolescence or youth. At that time Iran was going through one of its worst and saddest political, social and economic conditions. In the middle of the sixth century, the situation in Iraq and Khorasan became very disturbed. During the reign of Sultan Sanjar Seljuk Khorasan was at ease for some time, but with his capture by the Turks of Gaza in the year 550 AH he was in great disarray. The Ghaz Turks attacked Nishabur this year and slain Muhammad ibn Yahya, a Shafi'i Jurisprudent, along with thirty thousand people of Nishabur. Perhaps the most important issue that concerned Attar was the brutal attack of Ghazan and their brutal murder and looting that followed a strange famine in Khorasan, including Nishabur. Like Attar, Muhammad Ali Shams al-Din

witnessed a period of crisis and turmoil in his land. The contemporary Lebanese poet is dissatisfied with the current situation in Lebanon because of the Zionist regime's struggle with the Lebanese resistance forces and occupying a part of his country, and in his poems speaks of his longing for his homeland, his mother, friends, and past memories. In a symbolic statement, he speaks of the difficult conditions of his country as a prey to sedition. Shams al-Din is a contemporary poet who, in addition to paying attention to mundane matters, has not forgotten his true origin and true beloved, composing poetry for his farness from his country. Thus, due to similar nostalgic contexts, such as the turbulent political, economic, and social conditions, Mohammed Ali Shams al-Din and Attar of Nishabur have portrayed mystical nostalgia with many similarities in their poems.

4. Conclusion

Shams al-Din is influenced by Islamic-Iranian mysticism, especially Attar's thoughts; therefore, mystical tendencies in his thoughts and poetry have become apparent, as he always speaks of mystical foreignness in his poetry, imagining his soul a flying bird.

Shams al-Din was familiar with Western poetic currents, and therefore, in keeping with the traditional nostalgia in the Western manifesto, he fell in love with his homeland and regarded it as a utopia that was left out of him and grieved over its departure and foreignness. It is worth noting that the concept of homeland in Attar's belief is quite mystical. He considers the earthly world a prison in which his soul is trapped and eager to fly to his original home. Unlike Shams al-Din, he did not love his hometown, and because he was not distant from Nishabur (his birthplace), sadness and sorrow are not seen in his poetry. Like Attar, Rumi and Suhrawardi, Shams al-Din speaks of his pure love to the true beloved. He uses the natural elements to express this thought and, like Attar, admires this fiery love. He also speaks of the pleasing pain of love. In addition, Shams al-Din's love sometimes becomes mundane, so that in love with his mother and friends, many poems are composed. Furthermore, both poets have also used the allegory of Layla and Majnun story of virtual love; and the two poets have given the allegory a mystical color, speaking of the union of the lover and the beloved as an allegory of true love. The concepts of mortality, survival, and alliance with the

A Comparative Study of Mystical Nostalgia Themes in the Poetry of...

beloved are widely used in Islamic mysticism, including in Attar's works. Shams al-Din's poetry also show signs of this mystical thought. Like a mystic he seeks to survive near the Truth (God)

Keywords: comparative literature, nostalgia, Muhammad Ali Shamsuddin, Attar of Nishapur.

نشریه ادبیات تطبیقی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان
سال ۱۱، شماره ۲۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۸
بررسی تطبیقی مضامین نوستالژی عرفانی
در شعر محمدعلی شمس‌الدین و عطار نیشابوری
(علمی - پژوهشی)
فهیمة میرزائی جابری؛ سردار اصلانی^۱
سید رضا سلیمان‌زاده نجفی؛ حسین آقا‌حسینی^۲

چکیده

تأثیر ادبیات عرفانی فارسی بر ادبیات عربی بسیار درخور توجه است. محمدعلی شمس‌الدین از شاعران معاصر عرب است که تحت تأثیر اندیشه‌های عرفانی عطار نیشابوری قرار گرفته و از مضامین ارزشمند عرفانی او در اشعارش بسیار بهره برده است. این پژوهش با تکیه بر روشی تحلیلی - تطبیقی می‌کوشد تا مضامین نوستالژی عرفانی دو شاعر را بررسی کند. دوری از وطن اصلی و دوری از معشوق حقیقی، مضمون نوستالژی دو شاعر است. نتایج این مقاله بیانگر آن است که شمس‌الدین، مانند عطار، غربت عرفانی برخاسته از فراق محبوب حقیقی و دوری از وطن اصلی را دریافته است. هر دو شاعر به وطن اصلی خود عشق می‌ورزند و آن را آرمان‌شهری می‌دانند که از آن دور مانده‌اند و در هجران معشوق حقیقی خود، زبان به شکوه می‌کشایند. در اشعار این دو شاعر، لیلی به نمادی از معشوق حقیقی تبدیل می‌شود و هر دو، خواهان فنا و بقا در معشوق واقعی‌اند. البته شمس‌الدین به سبب آشنایی با جریان‌های شعری غربی، از توجه به وطن مادی و معشوق‌های زمینی خود نیز غافل نیست و در اشعارش بسیار از آنها یاد می‌کند.

واژه‌های کلیدی: ادبیات تطبیقی، نوستالژی، محمدعلی شمس‌الدین، عطار نیشابوری.

^۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشگاه اصفهان. fahimehmirzai723@gmail.com

^۲. دانشیار بخش زبان و ادبیات عربی، دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول): aslani fgn.ac.ir

^۳. دانشیار بخش زبان و ادبیات عربی، دانشگاه اصفهان: najaf fgn.ac.ir

^۴. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان: aghahosain fgn.ac.i

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۸/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۰/۹

۱- مقدمه

انسان به‌طور فطری، موجودی خداجو و کمال‌گراست؛ از این‌رو، روحش همیشه از غربتی روحانی رنج می‌برد که نتیجه دوری او از اصل حقیقی اوست؛ به همین سبب، همواره اندیشه رسیدن به ذات حقیقی خود را در سر می‌پروراند. این موضوع، بن‌مایه و موضوع اصلی ادبیات عرفانی- اسلامی است که به‌صورت ناله و شکوه در آثار شاعران و عارفان بزرگ بازتاب یافته‌است. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری، عارف بزرگ قرن ششم و هفتم هجری، از شاعران فارسی‌سرای است که نوستالژی یا غم جدایی از وطن و معشوق حقیقی در اشعار و نوشته‌هایش آشکارا نمود یافته‌است.

نوستالژی، حالتی برگرفته از ضمیر ناخودآگاه انسان است. این مفهوم از روان‌شناسی به ادبیات وارد شد. واژه نوستالژی از دو واژه یونانی nostos به معنی «بازگشت به خانه» و algia به معنی «درد» ترکیب شده‌است. نوستالژی در واژه‌نامه آکسفورد، به معنی احساس درد و رنج و حسرت نسبت به آن چیزی است که گذشته و از دست رفته‌است. (مک‌گایک، ۱۳۷۰: ذیل واژه نوستالژی) این واژه در زبان فارسی، به معنی حسرت گذشته، میل به بازگشت به خانه و کاشانه و احساس غربت، دل‌تنگی برای بازگشت به وطن و حسرت گذشته (پور افکاری، ۱۳۷۳: ذیل واژه نوستالژی)، (باطنی و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۱۳)، (ابوالقاسمی، ۱۳۸۸: ۵۵۱) و درد غربت و دل‌تنگی برای خاک وطن آمده‌است. (مختاری اردکانی، ۱۳۸۱: ذیل واژه نوستالژی)، (مقیمی آذر، بی‌تا: ۲۴۱)

در بررسی‌های ادبی، نوستالژی به شیوه‌ای از نگارش گفته‌می‌شود که بر پایه آن، شاعر یا نویسنده در سروده یا نوشته خود، خاطرات گذشته‌ای را به یاد می‌آورد که همراه با کامیابی بوده و اکنون همه آنها را از دست داده‌است. او در اثر ادبی خود از سرزمین، کودکی، جوانی، عشق دیرینه، خانواده، ارزش‌های والا و اسطوره‌های گذشته خود به نیکی یاد می‌کند و با حسرت، ندای بازگشت به آنها را در سر می‌پروراند.

نوستالژی عرفانی، از شاخه‌های نوستالژی ادبی است که تحولی سبکی از نظر معنایی ایجاد می‌کند. در این نوع نوستالژی، شاعر یا نویسنده به سبب اندوه بر خاطرات گذشته، دوری از وطن، سپری شدن ایام کودکی و جوانی و فراق معشوق، احساس دل‌تنگی نمی‌کند بلکه دل‌تنگی و اندوه او، برخاسته از دورماندن از اصل و مبدأ و موطن اصلی و دورماندن از معشوق ازلی است؛ اندوهی که صاحب آن، از بیان آن احساس

خوشایندی دارد. این نوع نوستالژی عرفانی را در دو موضوع اصلی و محوری ادبیات عرفانی، یعنی دوری از وطن اصلی (غم غربت روح) و دوری از معشوق حقیقی می‌توان بررسی و تحلیل کرد.

اگرچه نوستالژی از اصطلاحات جدید است و اغلب مفهوم مادی و این جهانی دارد، در متون عرفانی نوعی از نوستالژی و غم غربت می‌توان یافت که مفهومی دیگر دارد و آن، دوری از وطن حقیقی و اصلی انسان و در حقیقت، دوری از منشأ خلقت و جهان ماوراء است که سرانجام انسان به آن دیار باز خواهد گشت. این همان مطلبی است که از زبان مولوی می‌شنویم:

از کجا آمده‌ام آمدنم بهر چه بود به کجا می‌روم آخر نمایی وطنم
نوستالژی عرفانی یا اندوه دوری از وطن اصلی و معشوق آسمانی، در شعر عطار بسیار مشاهده می‌شود. در واقع، شعر فارسی در آن سال‌ها، به سبب اوضاع آشفته سیاسی و اجتماعی و روحیه بیمارگونه آن دوران، میراث‌دار یأس و ناامیدی بود. افزون بر زمینه‌های روحی و شخصیتی، اوضاع نابسامان روزگار عطار نیز سبب شده است تا او در جایگاه یک شاعر نوستالژیک در ادبیات فارسی مطرح شود. این دوران از آغاز نیمه دوم قرن ششم هجری که شاید هم‌زمان با دوران نوجوانی یا جوانی عطار بوده، گریبان‌گیر مردم خراسان شده است.

در آن روزگار، این سرزمین یکی از بدترین و اندوهگین‌ترین شرایط سیاسی و اجتماعی و اقتصادی خود را می‌گذراند. در میانه قرن ششم، اوضاع عراق و خراسان بسیار آشفته و پریشان شد. خراسان در مدت حکومت سلطان سنجر سلجوقی، مدتی از آرامش برخوردار بود اما با اسارت او به دست ترکان غز در سال ۵۵۰ هجری، به نابسامانی شدیدی دچار شد. در این سال، ترکان غز به نیشابور حمله کردند و محمد بن یحیی، فقیه شافعی را همراه با سی هزار نفر از مردم نیشابور کشتند. شاید مهم‌ترین موضوعی که عطار را نگران می‌کرد، حمله وحشیانه غزان و قتل و غارت ددمنشانه آنان بود که در پی آن، قحطی عجیبی سرزمین خراسان از جمله نیشابور را فراگرفت. (آقا حسینی، ۱۳۷۸: ۲۷۰)

محمدعلی شمس‌الدین نیز مانند عطار، شاهد دوره‌ای از بحران و نابسامانی در سرزمین خود بوده است. این شاعر معاصر لبنانی، به سبب جنگ رژیم صهیونیستی با نیروهای مقاومت لبنان و اشغال بخشی از کشورش، از وضعیت کنونی لبنان ناراضی

است و در اشعارش، از دل‌تنگی خود برای وطن و مادر و دوستان و خاطرات گذشته‌اش صحبت می‌کند. او با بیانی نمادین، از شرایط دشوار کشورش سخن می‌گوید که طعمه فتنه‌انگیزی شده‌است. شمس‌الدین، شاعری معاصر و امروزی است که افزون بر توجه به مسائل دنیوی، مبدأ اصلی و معشوق حقیقی خود را فراموش نکرده‌است و از دوری او فغان سر می‌دهد.

این پژوهش می‌کوشد تا با روش توصیفی - تحلیلی و با توجه به ادبیات تطبیقی، این نوع از نوستالژی عرفانی در شعر عطار (در جایگاه نماینده برجسته نوستالژی عرفانی در ادبیات فارسی) را با نوستالژی موجود در اشعار محمدعلی شمس‌الدین تطابق دهد. همچنین، نویسندگان می‌کوشند که اثبات کنند شمس‌الدین، به سبب آشنایی با عرفان ایرانی - اسلامی و تأثیرپذیری‌اش از عطار و مضامین عارفانه‌اش و به سبب دوری از وطن حقیقی و معشوق ازلی، مانند عطار از زبانی نمادین برای بیان این نوع نوستالژی بهره برده‌است. البته او به سبب آشنایی با جریان نوستالژی در مانیفست غرب، ناله فراق دوستان و معشوقه‌های زمینی و دوری از وطن نیز سر می‌دهد. در این پژوهش سعی می‌شود وجوه مشابه و متفاوت این دو شاعر در بیان این گونه نوستالژی، بررسی شود.

۱-۱- پیشینه و ضرورت پژوهش

درباره اشعار محمدعلی شمس‌الدین تاکنون پژوهش‌هایی به زبان‌های مختلف انجام شده‌است که از آن جمله است: «محمدعلی شمس‌الدین، نقش وی در تجدّد شعری لبنان، آثار و زندگی او» پایان‌نامه دکترتاری حسین علی‌امین (۱۹۹۴ م) پژوهشگر لبنانی؛ «بررسی تطبیقی شعر مقاومت محمدعلی شمس‌الدین و قیصر امین پور»، به کوشش لیلی اصل رکن‌آبادی (۱۳۹۲)؛ «بررسی نمادها در شعر پایداری لبنان با تکیه بر اشعار محمدعلی شمس‌الدین»، تألیف ناهید جمشیدی و اکرم روشنفکر (۱۳۹۳)؛ «روابط بینامتنی قرآنی در شعر معاصر عربی و فارسی (محمدعلی شمس‌الدین و سید حسن حسینی)»، نگارش زهرا غلامی (۱۳۹۲)؛ «لغه محمدعلی شمس‌الدین الشعرية»، تألیف علی مهدی زیتون (۱۹۹۶ م)؛ «محمدعلی شمس‌الدین شاعر الرؤیا والعدم»؛ «دراسة و تحلیل امیرالطیور» از محمد حمود (۲۰۰۳ م).

گفتنی است درباره بررسی تطبیقی نوستالژی عرفانی بین عطار نیشابوری و محمدعلی شمس‌الدین، تاکنون پژوهشی انجام نشده‌است و همین نشان‌دهنده ضرورت

انجام این پژوهش است. نویسندگان در این مقاله می‌کوشند تا به‌طور تطبیقی، اشعار این دو شاعر را با تکیه بر مضامین نوستالژی عرفانی بررسی کنند؛ افزون بر آن، تأثیر عطار بر این شاعر معاصر عرب و میزان نوآوری او در وام‌گیری‌هایش تبیین می‌شود.

۱-۳- پرسش‌های پژوهش

این پژوهش در پی پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

- تأثیر مضامین نوستالژیک عرفانی عطار در شعر شمس‌الدین چگونه است؟

- شمس‌الدین تا چه اندازه در وام‌گیری‌های شعر خود از عطار نوآوری داشته است؟

۲- درنگی کوتاه در زندگی محمدعلی شمس‌الدین

محمدعلی شمس‌الدین در سال ۱۹۴۲ میلادی، در روستای «بیت یا خون» در جنوب لبنان به دنیا آمد. او دوران کودکی و نوجوانی‌اش را در همان روستا سپری کرد. جد پدری او، شیخ و امام جماعت روستا، صدای خوبی داشت و در ایام سوگواری و محرم با خواندن نوحه‌های حزن‌انگیز، در جمع روستاییان حضور می‌یافت و محمدعلی نوجوان نیز آنها را به خاطر می‌سپرد. همین سروده‌ها، زمینه را برای آشنایی او با اشعار مذهبی و میراث فرهنگی شیعیان جنوب لبنان آماده کرد. افزون بر این، او در خانواده‌ای درس‌خوانده و علاقه‌مند به کتاب‌های فلسفی و فقهی رشد یافت؛ فضایی که اندیشه و ذوق ادبی و شاعرانه‌اش را بیش‌ازپیش روشنایی داد.

این شاعر لبنانی، تاکنون چندین مجموعه شعری به چاپ رسانده است. ویژگی مهم این آثار، نگاه عرفانی شاعر به طبیعت و نمادپردازی‌های عارفانه اوست که به تأثیر از شاعران عارف فارسی‌سرا و به‌ویژه مولانا جلال‌الدین و عطار نیشابوری سروده شده است. شمس‌الدین به عرفان ایرانی-اسلامی علاقه دارد و این موضوع با نقش این عرفان در زندگی شخصی‌اش و خواندن دیوان اشعار عارفان بزرگ ایرانی و آشنایی با آنان، ارتباط دارد. (روشنفکر، ۱۳۹۳ الف: ۵۵)

اندیشه‌های عرفانی از ویژگی‌های مهم شعری این شاعر است که از آنها مانند ابزاری برای افکار انقلابی خود بهره می‌برد. او با بیانی نمادین توانسته است شعر خود را در خدمت مصالح سیاسی و اجتماعی جامعه قرار دهد.

۳- مضامین نوستالژیک عرفانی عطار در شعر شمس‌الدین

۳-۱- نوستالژی دوری از وطن

روح آدمی، اصلی آسمانی دارد که از وطن و مبدأ خود، دور مانده است. روح انسان، در این دنیای خاکی گرفتار شده و در سودای بازگشت به آن ناکجاآباد است. منظور از وطن، جایگاهی فرامادی است و با وطن مادی بسیار متفاوت است.

از وقتی نفس ناطقه به جهان خاکی فرود آمد و با مادیات درآمیخت، تیرگی و ظلمت بر آن چیره شد و از آن عالم پاک دور ماند؛ به همین سبب، مانند پرنده‌ای اسیر، ناله سر می‌دهد و از غربت شکوه می‌کند و خواهان بازگشت به وطن اصلی خود است. (سلطانیان، ۱۳۹۱: ۲۰) همه عارفان و حکیمانی که به درجه‌ای از خودآگاهی رسیده‌اند، این غربت را درون خود احساس می‌کنند. این نوع غربت، در آثار شمس‌الدین و عطار بسیار و به شکل‌های مختلفی دیده می‌شود.

شمس‌الدین، آشکارا از غربتش در این گره خاکی سخن می‌گوید و بر این نکته تأکید می‌کند که اگر کسی غربت انسان را در دنیای خاکی درک نکند، خدای خود را نشناخته است زیرا اصل وجودی انسان و موطن اصلی او، در جهان ماورایی اوست: «مَنْ لَمْ يَعْرِفْ / وَجَعَ الْإِنْسَانَ / وَغُرْبَتَهُ فِي الْأَرْضِ / فَلَنْ يَعْرِفَ رَبَّهُ / أَحَيْتُ مَا بَيْنَ الْقِفَارِ وَغُرْبَتِي فِي الْأَرْضِ» (الیأس من الورد، ۲۰۰۹: ۱۰۰)؛ «هرکس درد و رنج انسان و غربت او در زمین را نشناسد، خدای خویش را نشناخته است. بر زمین، میان بیابان و غربت در تلاطمم.»

او در جای دیگری، از ترک موطن و منزل اصلی خود و ساکن شدن در این دنیا و سرگردانی در خیابان‌هایش سخن می‌گوید و این‌گونه، شاعر به وضوح از غربت خود در وطن دنیایی‌اش سخن می‌گوید؛ به‌گونه‌ای که حتی از راه رفتن در خیابان‌های آن نیز احساس غربت می‌کند: «أَدْوُرُّ وَحْدِي فِي شَوَارِعِ الْمَدِينَةِ / وَرُبَّمَا يَدُورُ ظِلِّي وَحْدَهُ / فَيَلْتَوِي عَلَى الْجُدْرَانِ يَنْطَوِي عَلَى الْمَنَازِلِ الَّتِي يُمْسُّهَا كَعَيْمَتِهِ سَوْدَاءُ / فِكْرَهُ بِلا جَسَدٍ / أَنَا الْغَرِيبُ / تَرَكْتُ مَنْزِلِي» (همان، ۱۱۰)؛ «به‌تنهایی در خیابان‌های شهر می‌چرخم. چه بسا سایه‌ام به‌تنهایی می‌چرخد و بر دیوارها می‌پیچد و بر خانه‌هایی که لمس می‌کند، مانند ابری سیاه می‌پیچد. اندیشه‌ای بدون جسم. من غریبم. منزلم را ترک گفته‌ام.»

در باور عطار نیشابوری، وطن مفهومی کاملاً عرفانی دارد. این نگرش فراوطنی، برآمده از نگرش عمیق او به خاستگاه انسان و آغاز و انجام اوست. «در این نگرش به

اعتبار توجه به روح و حقیقت وجود انسان، وطن او نیز باید فرامادی و حقیقی باشد. اساس و شالوده اندیشه عرفا، درک اصالت و قداست جهان ماورا و بی‌اعتباری و فناپذیری دنیای خاکی است.» (نمازی، ۱۴۱۸، ج ۱۰: ۳۷۵) اهمیت جهان ماورایی، برخاسته از توجه به موطن اصلی انسان است؛ بنابراین وطن برتر و آرمانی آدمی، همان خاستگاه نخستین و بازگشت گاه واپسین روح اوست:

عطار از آن وطن فتادست او را برسان بدان وطن باز
تو فکندی ز وطن دور مرا دستم گیر که چنین بی‌دل و بی‌بصر ز حب الوطنم
(عطار، ۱۳۶۸: ۴۶۴)

عطار به سبب آنکه در این دنیای خاکی ساکن است، احساس غربت می‌کند:
جمله در غربت وطن بگذاشتند دل ز داد و بود خود برداشته‌اند
(عطار، ۱۳۸۸: ۳۸۵)

او در جایی دیگر، از دنیا با عنوان زندان و چاه یاد می‌کند:
گلخن دنیا که زندان آمدست سر به سر اقطاع شیطان آمدست
(عطار، ۱۳۷۰: ۱۶۴)

من میان هر دو حیران مانده چون کنم در چاه و زندان مانده
(همان: ۵۴)

شمس‌الدین، مانند برخی از عارفان، وقتی از غربت روح دور مانده از وطن اصلی‌اش سخن می‌گوید، زبانی عرفانی برمی‌گزیند و روح را به مرغی اسیر تشبیه می‌کند که برای رسیدن به مطلوب حقیقی خود پروبال می‌زند: «لَمْ يَكُنْ فِي الْبِدَايَةِ إِلَّا الظَّلَامُ / وَرُوحٌ تُرْفَرُفٌ مِثْلَ الْحَمَامِ عَلَى الْغَمْرِ / وَاللَّهُ مُبْتَهِّجٌ وَحَدَهُ ...» (شمس‌الدین ۱۹۸۴: ۲۵)؛ «در آغاز، جز تاریکی نبود و روحی مانند کبوتر، در تاریکی پروبال می‌زد و خداوند به تنهایی خرسند بود.»

این شاعر در برخی اشعار، دنیا را زندانی می‌داند که مرغ روح در آن گرفتار شده است و روح خود را پرنده‌ای اسیر در عشق محبوب تصور می‌کند و به‌طور پنهانی، زندان بودن دنیا را برای عاشق سوخته‌دل یادآور می‌شود. همچنین، با تشبیه عشق خداوندی به آتش، از شدت عشق خود به حق پرده برمی‌دارد: «فَأَنَّى عَلَى النَّارِ شَوْقًا / وَرُوحِي فِدَاءٌ لِأَسْمِ الْحَبِيبِ / مَوْلَاهُ مِثْلَ طَيْرٍ حَبِيبٍ / وَكُنْتُ أَنَا طَائِرًا وَقِيعًا فِي إِسَارِ الْحَبِيبِ / أَمْرٌ غُ

جَفْنِي بِدَرْبِ الْحَبِيبِ / بِالْتُّرَابِ الَّذِي دَاسَهُ تَحْتَ أَفْدَامِهِ» (شمس‌الدین، ۲۰۰۹، ج ۲: ۳۸۶)؛ «من شیفته آتش عشق الهی‌ام. جانم فدای نام محبوب. روحی که مانند پرنده‌ای زندانی در دام معشوق گرفتار شده‌است. پیشانی‌ام را با خاک درگاهش که بر آن قدم نهاده‌است، می‌سایم.»

عطار نیز بارها از پرندگان در جایگاه تشبیه و نماد، برای مضامین مختلف بهره برده است. او پرندگان را نمادی از جان و روح سرگشته‌ای می‌داند که از وطن اصلی خود دور مانده و در زندان دنیا گرفتار شده‌اند. ابیات زیر نمونه‌هایی بسیار گویا از این تأویل است. شاعر در قصیده‌ای با عنوان «ای مرغ روح بر پر از این دام پر بلا» روح سرگشته خود را مرغی می‌داند که اسیر دام دنیا شده و از او می‌خواهد که به وطن اصلی خود در ایوان کبریا پرواز کند:

ای مرغ روح بر پر از این دام پر بلا پرواز کن به ذروه ایوان کبریا
(عطار، ۱۳۶۸: ۲۱۱)

افزون بر آنچه بیان شد، گاهی شمس‌الدین در راستای نوستالژی معمول نزد سایر معاصران، اندوه و شکوه دوری از وطن زمینی‌اش را سر می‌دهد و از عشق خود نسبت به زمین و به‌ویژه سرزمین مادری‌اش یاد می‌کند. او از شهرها و مناطق مختلف وطنش، از بعلبک تا صیدا و جنوب و جبل عامل که کانون شیعیان لبنان است، سخن می‌گوید و با اندوه تمام، حسرتش را از نرسیدن به وطن بیان می‌کند؛ نصیب او از وصال به وطن، درد و اندوهی است که جز گریه پایانی ندارد:

«إِنِّي عَاشِقٌ وَ الْأَرْضُ عِشْقِي هِيَ أَبْعَدُ مِنْ نَشِيدِي / لَسْتُ أَحْمَدَ أَوْ مُحَمَّدًا وَ كَيْوَحْنَا / وَ رَأْسِي فِي الْإِنَاءِ أَنَا انْجِنَانِي كَيْ أَصُمَّكَ يَا سَمَاءُ / إِنِّي عَاشِقُ الْجَبَلِ الْمُطَهَّمِ كَالْحِصَانِ / وَعَاشِقُ ام رَأَهُ هُنَاكَ تَنَامُ مِثْلَ الثَّلْجِ / فِي حَرْمُونٍ أَصَعْدُ مَا صَعَدْتُ فَإِنَّ فَذَاكَ أَتَى / وَصَلْتُ لَمْ أَصِلْ إِلَّا إِلَى وَجْعِي وَ أَجْبُ أَنْ أَبْكِي وَ لِي وَ لَعَى / فِي السَّمَاءِ وَ بَعْلَبَكِ وَ بَعْضِ صَيْدَا وَ الْجَبُوبِ» (شمس‌الدین، ۲۰۰۹، ج ۲: ۲۰۹)؛

«من عاشقم و سرزمینم، عشق من است، درحالی که آن دورتر از سروده‌ام است. من احمد یا محمد^(ص) یا یوحنا قدیس، درحالی که سرم در ظرف‌ها باشد، نیستم. ای آسمان! خم شدم تا تو را در بر گیرم. من عاشق آن کوه زیبایی هستم که مانند اسب اصیل است و عاشق زنی بر کوه که مثل برف ارتفاعات «حرمون» آنجا می‌خوابد. صعود می‌کنم چنان که باید، اگر برسم، پس چنان

خواهد بود که به درد و رنجم رسم، دوست دارم گریه کنم و حال آنکه شیفته و دیوانه بعلبک و صیدا و جنوب هستم.»

واژه وطن، یکی از واژه‌های پر بسامد در اشعار شمس‌الدین است. شاعر در یکی از مجموعه‌های شعری خود با عنوان «السير على الرمال المتحركة» وطن را همانند گره‌اسبی تیزتک می‌داند که رسیدن به آن ناممکن است: «الْوَطَنُ / وَكَيْفَ لِي أَنْ أَقْبِضَ عَلَى هَذَا الْمُهْرِ الشَّارِدِ فِي بَرْمِهِ مُتَمَاسِكُهُ الْفُلُوتِ وَأَنَا غَيْرُ مُتَمَاسِكِ كَرَقِصَةِ الشَّمْسِ عَلَى أَعْمَدَةِ الرِّيحِ» (همان: ۷۱)؛ «وطن، چگونه می‌توانم این اسب سرکش را رام کنم؟ حال آنکه خود مانند رقص اشعه‌های آفتاب در مسیر بادم.»

شاعر در سروده‌ای دیگر با عنوان «أنثى الرماد»، از ناملایماتی اندوه سر می‌دهد که بر اثر جنگ داخلی بر میهن سایه افکنده است و در پی آن، عزیزانش را از دست داده است. او بسیار از رنج‌ها و مصیبت‌هایی سخن می‌راند که بر وطنش وارد شده است. شاعر در سروده دیگری با عنوان «الزلزال»، با حسرت و اندوه از رنج‌نامه میهنش سخن می‌گوید. او با خطاب قراردادن وطنش، اندوه خود را به تصویر می‌کشد؛ نخست با عشقی لبریز به وطن مانند پژواک صدایی در وزش باد آن را فرامی‌خواند: «أَبْتَاهُ، إِذْنِ، وَطَنِي / وَطَنِي / وَطَنِي...» (شمس‌الدین، ۲۰۰۹، ج ۲: ۲۱۹)؛ «وای پدرم وطنم وطنم وطنم...»

نتیجه: شمس‌الدین تحت تأثیر عرفانی اسلامی- ایرانی و به‌ویژه اندیشه‌های عطار قرار دارد؛ بنابراین، گرایش‌های عرفانی در اندیشه و افکار او نمود آشکاری یافته است؛ به‌گونه‌ای که همواره از غربتی عرفانی در اشعارش سخن می‌گوید و روح غربت‌زده خود را پرنده‌ای تصور می‌کند که در سودای پرواز به وطن کبریایی است.

البته شمس‌الدین با جریان‌های شعری غربی‌آشنایی داشته است و به همین سبب، همسو با نوستالژی متداول در مانیفست غرب، به وطن خود عشق می‌ورزد و آن را آرمان‌شهری می‌داند که از آن دور مانده است و در فراقش اندوه سر می‌دهد.

گفتنی است مفهوم وطن در باور عطار، کاملاً عرفانی است. او، دنیای خاکی را زندانی می‌داند که روحش در آن گرفتار شده و مشتاق پرواز به موطن اصلی خود است. او برخلاف شمس‌الدین، به زادگاهش عشق نمی‌ورزد و چون از نیشابور (زادگاهش) دور نشده است، اندوه و ناله دوری از آن در اشعارش دیده نمی‌شود.

۲-۳- نوستالژی دوری از معشوق حقیقی

«معانی متنوعی برای عشق ذکر شده است اما معروف‌ترین آن، زیاده‌روی در محبت است. شیخ اشراق در رساله «فی حقیقه‌ العشق» یا «مونس العشاق» بر این باور است هنگامی که محبت به نهایت برسد، آن را عشق می‌نامند.» (روشنفکر، ۱۳۹۳ ب: ۳۶) عشق، درخت وجود عاشق را در تجلی معشوق محو می‌کند تا چون ذل عاشقی برخیزد، همه معشوق ماند و عاشق مسکین را از آستانه نیاز در مسند ناز نشانند (سجادی، ۱۳۷۰: ۲۸۱).

عشق شمس‌الدین دو گونه است؛ عشق زمینی و عشق آسمانی. عشق زمینی او همان عشق به سرزمین و معشوقش، آسیه، دوستان و مادرش است. در اشعار او به سبب چیرگی افکار عرفانی بر او، عشق‌ورزی خالصانه‌اش به حضرت حق بسیار دیده‌می‌شود. معشوق در نزد عارفان، معشوقی آسمانی است و غم دوری از او، به معنای متداول در نوستالژی نیست بلکه این‌گونه غم و اندوه همراه با شادی و لذت است؛ از این‌رو، شمس‌الدین وقتی از عشق ازلی خود سخن می‌گوید، تعبیراتی به کار می‌برد که در ظاهر نشانه غم و اندوه است اما در واقع بیانگر شوق دیدار شاعر به حق است.

در شعر زیر، اشک‌هایش به سبب شوق دیدار حق، مانند یاقوت از چشمانش فرومی‌ریزد و این، همان شوق اندوهناکی است که عرفا از آن سخن گفته‌اند:

«أَعْرِفُ أَنِّي بِالْعِشْقِ بَلَغْتُ مَنَابِعَ الْأُولَى / فَرِحًا / وَدُمُوعِي تَنْزِلُ مِنْ جَفْنِي كَالْيَاقُوتِ /
تُعَالِبُنِي الْحُورِيَّاتُ الْمَعْبُودَاتُ بِهَا / فَهَمْتُ / فَصَضْتُ الْخَتَمَ / عَنِ الْمَاءِ الْمَحْزُومِينَ
فَأَسْكُرُنِي / فَشَرِبْتُ / فَهَمْتُ / وَتَرَأَيْتُنِي مِرَاتُكَ فَوْقَ الْأَفْلَاقِ / أَسَافِرُ بَيْنَ طُهْورِي وَغِيَابِي
خُلِقْتُ وَحِيدًا / وَتَلَاثُونَ مِنَ الْأَطْيَارِ مَعِي / نَتَنَاوَلُ أَدْوَارَ الْعِشْقِ / فِي هَذَا الْمِعْرَاجِ الرَّبَّانِي /
إِلَى الرَّحْمَنِ.» (شمس‌الدین، ۲۰۰۹، ج ۲: ۱۳۴)

یقین دارم که با عشق و شادی و با اشک‌های چون یاقوت که از چشمانم جاری است، به منبع ازلی تو دست می‌یابم. حوری‌ها برای رسیدن به آن، با من رقابت می‌کنند اما آنها را درنوردیدم، قفل تو را گشودم و شراب وصل تو مرا سرمست کرد، از آن نوشیدم و آینه جمال تو در میان افلاک به انتظار من نشسته است. پیدا و پنهان به سوی تو سفر می‌کنم و به تنهایی به پرواز درمی‌آیم و حال آنکه سی مرغ مرا همراهی می‌کنند. وادی‌های عشق را در عروج ربانی‌ام به سوی تو، ای خداوند رحمان، طی می‌کنم.

شمس‌الدین در این قطعه، از شراب وصل حق سرمست می‌شود و با اشک‌های شوق به دیدار حق دست می‌یابد تا دربارهٔ اندوه رضایت‌بخش برخاسته از دوری معشوق ازلی سخن راند.

شمس‌الدین گاهی با استفاده از عناصر طبیعی، این هدف عارفانهٔ خود را دنبال می‌کند: «وَأَنْتَ يَا جَمِيلُ / يَا مُكْهَرَبَ الدَّمَاءِ وَالْأَسْلَاقِ وَالْأَشْجَارِ / وَأَعَدْتَنِي بِأَنْ يَكُونَ هُنَاكَ مَوْعِدٌ مَعَكَ / فَيَخْتَلِي الْحَبِيبُ بِالْحَبِيبِ / قُلْتُ لِي: أَرَأَيْكَ فِي الْأَرَاكِ» (الیأس من الوردة، ۲۰۰۹: ۴۲)؛ «ای زیبا! ای جاذبهٔ خون‌ها و سیم‌ها و درختان. مرا وعدهٔ دیدار دادی. عاشق و معشوق با یکدیگر خلوت می‌کنند. مرا گفתי تو را در درخت اراک می‌بینم.»

این همان اتحاد عاشق و معشوقی است که به وحدت وجود می‌انجامد و باعث می‌شود که شاعر همه‌چیز را خدا پندارد. شمس‌الدین در جایی دیگر، از عشق آتشین خود به معشوق آسمانی سخن می‌گوید و این، همان اندوه همراه با لذت است: «لَا تُوقِظُنِي / فَجَمِيلٌ أَنْ أَفْنِي مُحْتَرِقًا بِالْحُبِّ» (ممالیک عالیه، ۲۰۰۲: ۷۱)؛ «مرا بیدار نمی‌کنی. زبیدهٔ من است که از عشق آتشین، فانی شوم.»

او درد را همزاد خود می‌داند و می‌گوید: از وقتی مادرم مرا به دنیا آورد، درد خداوندی چشمان مرا گشود: «كَيْفَ؟ أَنَا كَيْفَ أَنَا / وَأَنَا مُدُّ وَلَدْتَنِي أُمِّي لَسْتُ أَنَا / جَفَنَای اَتَّسَعَا بِالْأَلَمِ الرَّبَّانِي / وَقَاصَّتْ بَيْنَهُمَا الْأَنْهَارُ» (همان: ۵۴)؛ «من چگونه بخوابم، در حالی که از زمانی که مادرم مرا زایید، نمی‌خوابم. پلک‌هایم با درد خداوندی باز است و از میان آن، رودها جاری شد.»

آنچه دربارهٔ عشق و دوری از معشوق حقیقی در اشعار شمس‌الدین بیان شد، در سروده‌های عطار نمود بسیاری دارد؛ به‌گونه‌ای که می‌توان گفت این مضمون، پایهٔ اصلی سرایش اشعار اوست. منطق الطیر عطار، اثری است که با همین مبنا (عشق به حق و رسیدن به او) سروده شده است؛ بنابراین، «عشق، مایهٔ سخن عطار است و مرام و مسلک و مشرب او عشق است. نزد وی، عشق جنبهٔ عاشقانه و عارفانه دارد و در معنای زمینی حضور چندانی ندارد. عشق وی، عشقی والا و مقدس و برگرفته از عواطف عالی انسانی وی است و سراسر آثار وی مشحون است از عشق به حق. عشق عرفانی و عشق خالص الهی در برخی غزل‌های او چنان آشکار جلوه می‌کند که آن را با هیچ عشق بشری نمی‌توان اشتباه گرفت و میثاق الست را مکرر یاد می‌کند و از روزی که در آن «ما ز خرابات عشق، مست الست آمدیم»، با شور و عشق یاد می‌کند. وی در اشعار خود از عناصر

طبیعت برای برقرارکردن ارتباط با خداوند نیز مدد می‌گیرد» (ریتر، ۱۳۷۸: ۱۲۷)؛ چنان‌که می‌گوید: «هر شبیش از شوق می‌مالید گوش» (عطار، ۱۳۷۰: ۷۳) یا:

عشق چیست از خویش بیرون آمدن غرقه در دریای پرخون آمدن
(عطار، ۱۳۶۸: ۵۳۰)

یک شعله آتش از رخ تو برجهان فتاد سیلاب عشق در دل مشتى خراب
(همان: ۳۹)

پیش‌تر بیان شد که شمس‌الدین، از عشقی آتشین سخن می‌راند. عطار نیز به عشق صفت آتشین می‌دهد؛ او عشق را آتشی می‌داند که جان عاشق را می‌سوزاند و تنها خاکستری از آن برجای می‌گذارد. عاشق همواره در آتش عشق می‌سوزد و این سوزش و گداز است که عاشق را به نهایت کمال می‌رساند. (سجادی، ۱۳۷۰: ۴۲۶) درد عشق، روح و جان عاشق را به آتش می‌کشد اما دردی لذت‌بخش است که نزد عاشق از هر مرهمی خوش‌تر است:

درد عشق تو که جان می‌سوزدم گر همه زهر است از جان خوشترست
درد بر من ریز و درمانم مکن زان که درد تو ز درمان خوش‌تر است
(عطار، ۱۳۶۸: ۴۵)

همچنان که پیش‌تر اشاره شد، شمس‌الدین افزون بر توجه به معشوق آسمانی، از معشوق‌های زمینی‌اش نیز غافل نیست. او در اهمیت‌دادن به قاره آسیا (در جایگاه یکی از بسامدهای وطن)، مجموعه شعری به نام «قصائد مهزبه إلى حبیبی آسیا» (قصاید قاچاقی به محبوبه‌ام آسیا) سروده است و در این مجموعه، شرایطی را توصیف می‌کند که کشورهای آسیایی، در مصیبت جنگ با آن روبه‌رو شده‌اند. او از عشق زمینی‌اش به آسیا، در مقام وطن همه عرب‌ها یاد می‌کند: «...يَنْتَابُنِي الْوَابِلُ الْمَوْسِمِي: الدُّمُوعُ، الرِّصَاصُ / الدُّمُوعُ، الدُّمُوعُ الصَّحْكُ / أَنَا أَضْحَكُ لَكُنَّنِي مُرْهَفٌ كَالْبُكَاءِ» (شمس‌الدین، ۲۰۰۹، ج ۱: ۴۹)؛ «باران موسمی مرا درمی‌نوردد: اشک‌ها، تیر، اشک‌ها، اشک‌های شوق، من می‌خندم اما بلندبلند گریه می‌کنم.»

شمس‌الدین در سروده «الغیوم تشرب دمعها و ترحل» (ابرها اشکش را می‌نوشند و سفر می‌کنند)، از عشقش به دختری به نام آسیه سخن می‌گوید: «لا شیء یعبر غیر آسیه التي تمتد خلف مدارها / قدماک، تسقط أنت فی دمها ویشتع المدی» (همان، ۷۰).

هیچ چیز جز آسیه‌ای که تا پشت مدارش جریان می‌یابد، نمی‌گذرد. گام‌های تو، تو در خون او فرومی‌افتی و میدان شعله‌ور می‌شود.»

و در سروده‌ای دیگر، از عشقش به معشوقه‌ای با نام هامیس یاد می‌کند: «هامیس / لا تَمُوتی / لا تَرَحَلی بِضَرْبِهِ الزَّلْزَالِ قومی إلی من بَقَايَا صَفْكَ الحَزینِ یَا حَبِیبَتی» (شمس‌الدین، ۲۰۰۹، ج ۱: ۷۲)؛ «هامیس نمیر. با یک تکانه زلزله از کنار من نرو. ای محبوبم، از بقایای اندوه جانکاهت به نزد من بیا.»

در سروده‌ای دیگر که در اندوه از دست‌دادن مادرش سروده‌است، او را پروانه‌ای می‌بیند که در پرتو نور بال می‌زند: «رَأَيْتُ فَرَّاشَهُ فِي الصُّوِّءِ تَخْفُقُ / فَاتَّبَعْتُ جَنَاحَهَا بَيْنَ القُبُورِ / وَعُدْتُ نَحْوَ البَيْتِ / كى أَجِدُ السَّرِيرَ / مُرْتَجِعاً وَ تُعْمَرُهُ الدُّمُوعُ / وَإِنْ فَرَّاشَهُ حَطَّتْ هُنَاكَ عَلَى السَّرِيرِ / كَنَقَطَةَ بَيْضَاءَ فِي المَلِكِ العَظِيمِ» (همان، ۴۲۳)؛ «پروانه‌ای دیدم که در پرتو نور بال می‌زند. دنبال بال‌هایش، میان آرامگاه‌ها رفتم و به سوی منزل بازگشتم تا تخت را، تخت روحانی‌اش را، لرزان و غرق اشک یابم. پروانه آنجا مانند لکه‌ای سپید در سیاهی فراگیر بر تخت نشست.»

اشعار شمس‌الدین، سرشار از یاد دوستان است. او درباره‌ی از دست‌دادن دوستان دلسوز و همراه خود، این‌گونه سخن می‌گوید: «لَأَنِّى فَقَدْتُكَ مُؤْنِسَ / وَصَاحِبَ وَمُفْرَقَ وَمُشْفِقَ / لَأَنِّى فَقَدْتُ كُلَّ شَيْءٍ / وَاللَّهِ / رُبَّمَا صَلَّيْتُ فِي الجَامِعِ لَا أَرى بجانِبى سِوَاى لَا أَحَدٌ» (همان: ۱۲۰)؛ «من تو را از دست دادم، ای مونس و همراه و دلسوز من. من همه چیز را از دست دادم. به خدا سوگند در مسجد جامع نماز گزاردم ولی جز خود کسی را نیافتم.»

در اشعار عطار، آن‌گونه که عشق عرفانی و اندوه برخاسته از دوری معشوق حقیقی نمود دارد، عشق‌های مجازی مانند آنچه شمس‌الدین بیان می‌کند (عشق به آسیه و هامیس و مادر و دوستان)، دیده نمی‌شود؛ البته گفتنی است که داستان‌های عاشقانه‌ای مانند شیخ صنعان و دختر ترسا و... در اشعار عطار اندک نیست اما همه این اشعار تمثیل‌وار با اهدافی والا برای بیان معارف و مضامین عرفانی سروده شده‌است و سرانجام، به همان معشوق حقیقی بازمی‌گردد.

نتیجه: شمس‌الدین، به سبب آشنایی با عرفان ایرانی-اسلامی و تأثیر پذیرفتن از عارفانی مانند عطار، مولوی و سهروردی، از عشق خالصانه خود به معشوق حقیقی سخن می‌گوید. او از عناصر طبیعی برای بیان این اندیشه سود برده‌است و مانند عطار، این

عشق آتشین را زیبا می‌داند و از درد لذت‌بخش عشق سخن می‌گوید. افزون بر این، عشق شمس‌الدین گاه رنگ زمینی می‌گیرد؛ به گونه‌ای که در عشق به مادر و دوستان، شعرهای بسیاری سروده است.

۳-۳ لیلی نماد معشوق حقیقی

در شعر فارسی و عربی، لیلی بیشتر نماد معشوق حقیقی است. در شعر عرفانی، پیوندی میان عشق مجازی و عشق حقیقی یا عشق زمینی و آسمانی برقرار می‌شود و همین، سبب می‌شود تا صفات و ویژگی‌های معشوق زمینی، به معشوق الهی نسبت داده شود. در نتیجه، عشق مجنون به لیلی که نمونه‌ای از عشق مجازی است، بهترین نمونه برای بیان حالات عرفانی به شمار می‌رود. لیلی، نخستین نماد زنانه خداوند است زیرا مجنون نیز در عشق لیلی، به حالت جنون و سکر عارف در مشاهده حق بی‌شبهت نیست. آمیزش عشق انسانی و الهی و بیان احوال الهی و شیوه عشق انسانی، سبب شد که عارفان از زبان شاعران، در ستایش محبوب‌ها و معشوق‌ها و عرایس شعر سخن گویند. (حسینی، ۱۳۸۸: ۳۷)

لیلی در مثنوی‌های عطار و دیوان او، اسطوره عشق و نماد معشوق حقیقی است. عشق لیلی و مجنون، از نمونه‌های عشق افلاطونی است. مجنون در هوای لیلی به حقیقت، عشق می‌ورزد تا آنکه سرانجام، مجنون و لیلی یکی می‌شوند. او مانند حلاج که اناالحق می‌گفت، نوای انا لیلی سر می‌دهد:

جوابش داد کان بگذشت اکنون	که مجنون لیلی و لیلی ست مجنون
دویی برخاست اکنون از میانه	همه لیلی ست مجنون بر کرانه
چو شیر و می به هم پیوسته گردند	ز نقصان دو بودن رسته گردند
اگر مستی به جان او را خریدار	چو تو گم گشتی او آمد پدیدار
چنان گم شو که دیگر تا توانی	نیابی خویش را در زندگانی

(عطار، ۱۹۴۰: ۳۶۱)

شمس‌الدین نیز به پیروی از استادش، عطار نیشابوری، از اتحاد عاشق و معشوق پرده برمی‌دارد و در سروده‌ای با عنوان «وجه لیلی» با برشمردن اوصاف و حالات معشوق، لیلی را همان مجنون می‌یابد:

«هُوَ الْعِشْقُ / مَا تَفَعَّلُ الْآنَ لَيْلِي / أَتُنْسَى مَوَاعِيدَهَا؟ / بَيْنَ وَقَعِ الْخَلَائِلِ وَ النَّارِ، هَذَا دَمِي / تَعَزَّيْتُ حَتَّى بِي أَسْتَأْنِسُ الْوَحْشَ / وَ أَنْ حَلَّ حَوْفَ الْمَسَافَاتِ عَنِ كَاهِلِي فَهَلْ يَفْهَمُ الرَّمْلُ حَزْنِي؟ / وَ شَوْقاً يَحُضُّ الْعِظَامَ؟ (ووجه لیلی) / وَ كَانَتْ تَحَوْمُ الْعَزَالَاتُ حَوْلِي فَأَبْكِي وَ أَوِي إِلَى نَخْلِهِ (وجه لیلی علی جذعها) / أَتَأْنِي مِنَ الْقَاعِ رِيْمٌ / فَقُلْتُ اقْتَرَبْ / فَلَمَّا دَنَا كَانَ (وجهاً لیلی) فَعَانَتْهُ وَ غَمَسَتْ بِالْذَّمْعِ قَرْنِيهِ / أَلْوِي عَلَى سَاعِدِي جِيْدَهُ / وَ بَتْنَا أَلْيَفِيْنَ، ثُمَّ افْتَرَقْنَا / أَهَذَا هُوَ الْعِشْقُ وَاحْسِرَتَاهُ؟ / وَ قُلْتُ ابْتَعِدْ / لَيْسَ هَذَا لِقَاءَ الْمُحِبِّينَ، قُلْتُ ارْتَحِلْ / فَلَمَّا التَّقَيْنَا / وَ أَنْسْتُ مِنْهَا سَلاماً وَ ظِلًّا / وَ قَبَلْتُهَا فِي الْفَمِ الرُّطْبِ أَنْكَرْتُهَا / وَ أَعْلَنْتُ: هَذَا جُنُونِي / فَهَلْ أَبْصَرْتُ عَيْنُكَ الْآنَ وَجْهًا لَيْلِي؟ / وَ مَنْ أَنْتَ وَ قُلْتُ وَجْهِي بِكْفَى / عَرَفْتُ وَجْهًا لِلْمَجْنُونِ» (شمس‌الدین، ۲۰۰۹، ج ۱: ۴۳)

«آن عشق است. لیلی الآن چه کار می‌کند. آیا وعده‌های خود را فراموش می‌کند؟ در میان خلخال‌ها و آتش. این خون من است. غروب کرد تا آنجا که با حیوانات وحشی، انس گرفتم و ترس مسافت‌ها از دوشم برداشته‌شد. آیا شنزار، غم و اندوه مرا درک می‌کند؟ شوق استخوان‌ها را در هم می‌کوبد و چهره لیلی، آهوان پیرامون مرا می‌پراکند و گریه می‌کنم و به درخت نخلی پناه می‌برم. چهره لیلی، بر ریشه آن درخت است. آهویی از دشت به سویم آمد، گفتم: نزدیک شو. هنگامی که نزدیک شد، چهره لیلی بود. او را در آغوش گرفتم و شاخ‌هایش را در اشک غرق کردم. گردنش را با بازویم گرفتم. با یکدیگر انس گرفتیم؛ سپس از هم جدا شدیم. وای! این همان عشق است. گفتم: دور شو، این دیدار عاشقان نیست، دور شو و چنانچه دوباره یکدیگر را ملاقات کردیم و سلام و سایه او را دیدم و او را در دهان نمناک بوسیدم، او را نشناختم. جنون خود را هویدا کردم. آیا چشمان تو هم‌اکنون نظاره‌گر چهره لیلاست؟ تو کیستی؟ گفتم: چهره‌ام در دستانم است. چهره مجنون را شناختم.»

شاعر عشق را آگاه بودن از اوضاع و احوال لیلی می‌داند؛ اینکه اکنون او چه می‌کند؟ آیا وعده‌های خود را فراموش می‌کند؟ مجنون به نخلی پناه می‌برد که چهره لیلی بر آن نقش بسته‌است، او را آهویی می‌داند که با آن هماغوش می‌شود، از لیلی جدا می‌شود و از ابراز چنین عشقی حسرت‌زده می‌شود، دیگر بار با او سرمست می‌شود و او را منکر می‌شود و این چنین از جنون خود پرده برمی‌دارد و از لیلی می‌پرسد: تو کیستی؟ تا اینکه چهره خود را در چهره لیلی می‌بیند و این، همان اتحاد عاشق و معشوقی است که عطار از آن سخن می‌راند و مجنون خود را در لیلی به تصویر می‌کشد.

نتیجه: هر دو شاعر از تمثیل داستان لیلی و مجنون بهره برده‌اند که بیانگر عشق مجازی است؛ با این تفاوت که دو شاعر به این تمثیل، رنگی عرفانی بخشیده‌اند و از اتحاد عاشق و معشوق سخن می‌گویند و آن را تمثیلی برای عشق حقیقی دانسته‌اند.

۳-۴- فنا و بقا در معشوق

یکی دیگر از ویژگی‌های برجسته‌ای که شیخ نیشابور برای عشق به معشوق حقیقی در نظر می‌گیرد، مسئله‌ی جانبازی و فنا در این راه است. عاشق، ناقص است و می‌خواهد به معشوق (کمال محض) واصل شود؛ پس باید ترک جان کند و وجود خود را در وجود معشوق مستغرق گرداند و درواقع، باید به اتحاد با او برسد:

راه عشق او که اکسیر بلاست محو در محو و فنا اندر فناست
فانی مطلق شود از خویشتن هر دلی کو طالب این کیمیاست
گر بقا خواهی فنا شو کز فنا کمترین چیزی که می‌زاید بقاست
(عطار، ۱۳۶۸: ۳۷)

این فنا تا حدی پیش می‌رود که به اتحاد می‌انجامد. عطار درباره‌ی فناى عاشق در معشوق، به اتحاد عاشق و معشوق نیز توجه دارد و در تأیید سخنش می‌گوید: اصل و مغز عشق آن است که معشوق، عین وجود عاشق باشد و وحدت بر آنها حکم‌فرما شود. آدمی همواره در جست‌وجوی رسیدن به جاودانگی است و بقا را در جهان فانی نمی‌یابد اما اگر ارتباطی معنوی با کمال مطلق، یعنی خدا، برقرار شود و آن لطیفه معنوی‌ای که در انسان به امانت نهاده شده است، با اصل ارتباط یابد و جزء در کل مستغرق شود، آدمی به بقا دست می‌یابد و این فنا به بقا می‌انجامد.

شمس‌الدین نیز خود را عاشقی می‌داند که تا دم مرگ، عاشق محبوب آسمانی خود می‌ماند. او در نتیجه‌ی این فنا، بقای نزد حق را می‌طلبد: «أَحْبُكَ حَتَّى الْمَوْتِ / أَمُوتُ لِإِحْيَاءِ فِيكَ / فَمَنْ فِينَا يُحْيِي الْآخِرَ؟ / وَ أُرِيدُ جَمَالَكَ لَا يَتَخَطَّمُ بَيْنَ يَدَيَّ / لِأَصْنَعُهُ ثَانِيَةً / فَأَنَا الْقَوْلُ وَ نَفَى الْقَوْلِ / رَجُلٌ مَاتَ لِيُؤَلِّدَ مِنْكَ ثَانِيَةً...» (البأس من الوردة، ۲۰۰۹: ۱۱۹)؛ «تا دم مرگ عاشقت هستم. می‌میرم تا در تو حیات یابم. پس چه کسی از ما دیگری را زنده می‌کند؟ و خواهان جمال توام که در مقابلم سقوط نمی‌کند تا دوباره آن را بسازم و من سخنم و غیر سخن. مردی مُرد تا دوباره نزد تو حیاتی دوباره یابد.»

شمس‌الدین در نتیجه‌ی ارتباط معنی با کمال مطلق، در او مستغرق می‌شود و نزد وی بقا می‌یابد. این اتحاد عاشق و معشوق، تا جایی پیش می‌رود که گویا او، خود را خدا می‌پندارد زیرا می‌پرسد: کدام‌یک از ما دیگری را زنده می‌کند؟

نتیجه: بحث فنا و بقا و اتحاد با معشوق در آثار عرفان اسلامی، از جمله در آثار عطار، بسیار پرکاربرد است و در اشعار شمس‌الدین نیز نمودهایی از این اندیش‌های عرفانی را می‌توان مشاهده کرد. او مانند یک عارف در پی بقای نزد حق است.

۴- نتیجه‌گیری

- محمدعلی شمس‌الدین و عطار نیشابوری، به سبب زمینه‌های مشابه نوستالژیک، مانند اوضاع آشفته سیاسی و اقتصادی و اجتماعی، نوستالژی عرفانی را با شباهت‌هایی بسیار در اشعارشان به تصویر کشیده‌اند.

- محمدعلی شمس‌الدین، شاعری با گرایش‌های عرفانی و متأثر از عطار است. روح سرگشته او نیز مانند استادش، در سودای بازگشت به مبدأ اصلی و رسیدن به معشوق حقیقی خود است. از این‌رو، هر دو شاعر به وطن اصلی خود عشق می‌ورزند؛ آن را آرمان‌شهری می‌دانند که از آن دور مانده‌اند و در فراغ معشوق خود، زبان به آه و شکوه می‌کشایند. البته شمس‌الدین به سبب آشنایی با جریان‌های شعری غربی، همسو با نوستالژی معمول، از توجه به وطن مادی خود نیز غافل نیست و در اشعارش بسیار از آن یاد می‌کند.

- عشق عطار فقط عرفانی است اما شمس‌الدین، افزون بر توصیف معشوق حقیقی، از توجه به معشوق‌های زمینی نیز غافل نیست.

- هر دو شاعر، زبان نمادین را برای بیان عشق و جلوه‌های مختلف آن برمی‌گزینند. هر دو از بیان عشق لیلی و مجنون که عشقی مجازی است، بهره‌ای عرفانی می‌برند و از اتحاد عاشق و معشوق سخن می‌گویند و آن را تمثیلی برای عشق حقیقی می‌دانند.

فهرست منابع

- آقا حسینی، حسین. (۱۳۷۸). «نقد و بررسی فرزادگی و دیوانگی». دکتر برات زنجانی. رساله دکتری دانشگاه تهران.
- ابوالقاسمی، شهنام. (۱۳۸۸). فرهنگ تخصصی روان‌شناسی، روان‌پزشکی-علوم تربیتی انگلیسی-فارسی. تهران: آرویح.
- باطنی، محمدرضا و گروه نویسندگان. (۱۳۸۶). واژه‌نامه روان‌شناسی و زمینه‌های وابسته. تهران: فرهنگ معاصر.
- پورافکاری، نصرت‌الله. (۱۳۸۲). فرهنگ جامع روان‌شناسی و روان‌پزشکی انگلیسی-فارسی. تهران: فرهنگ معاصر.
- حسینی، مریم. (۱۳۸۸). «رمزپردازی زن در ادب عرفانی». پژوهش زنان. سال هفتم، شماره ۱، صص ۲۹-۴۵.
- حمود، محمد. (۲۰۰۳ م). دراسة وتحليل أميرال الطيور. بيروت: دار الآداب.
- روشنفکر، اکرم. (۱۳۹۳ الف). نمادهای پایداری در شعر معاصر لبنان. رشت: کتیبه گیل.
- روشنفکر، کبری. (۱۳۹۳ ب). «بررسی تطبیقی نوستالژی در شعر عبدالوهاب البیاتی و شفیع کدکنی». ادبیات تطبیقی، سال دوم، شماره ۲، صص ۳۷-۵۵.
- ریتز، هلموت. (۱۳۷۴). دریای جان: سیری در آراء و احوال شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. ترجمه عباس زریاب خویی. تهران: مؤسسه انتشارات بین‌المللی الهدی.
- زیتون، علی مهدی. (۱۹۹۶ م). لغة محمدعلی شمس‌الدین الشعرية. بيروت: سلسلة الأدب الحديث.
- سجادی، جعفر. (۱۳۷۰). فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی. تهران: سخن.
- سلطانیان، سهیلا. (۱۳۹۱). «غربت روح در مثنوی معنوی». دکتر عالیه یوسف‌فام. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی تهران.
- شمس‌الدین، محمدعلی. (۱۹۸۴ م). طيور الى الشمس المزه، بيروت: دار الآداب.
- شمس‌الدین، محمدعلی. (۲۰۰۲ م). ممالیک عالیه، بيروت: دار الآداب.
- شمس‌الدین، محمدعلی. (۲۰۰۹ م). الیأس من الوردة، بيروت: دار الآداب.
- شمس‌الدین، محمدعلی. (۲۰۰۹ م). الأعمال الشعرية، ۲ ج، بيروت: مؤسسة العربية للدراسات والنشر.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۷۰). منطق‌الطیر. به اهتمام سید صادق گوهرین. تهران: انتشارات مرکزی.

- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۶). **دیوان غزلیات**. تهران: نگاه.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۸). **مصیبت‌نامه**. تهران: سخن.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۹۴۰ م). **الهی‌نامه**. تصحیح: ریتر. استانبول: مطبعه معارف.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۶۸). **دیوان عطار**. به اهتمام سعید نفیسی. تهران: علمی فرهنگی.
- علی امین، حسین. (۱۹۹۴ م). «محمدعلی شمس‌الدین نقش وی در تجدد شعری لبنان، آثار و زندگی او». رساله دکتری. دانشگاه مادرید اسپانیا.
- غلامی، زهرا. (۱۳۹۲). «روابط بینامتنی قرآنی در شعر معاصر فارسی و عربی (محمدعلی شمس‌الدین و سید حسن حسینی)». دکتر انسیه خزعلی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه الزهراء.
- مختاری اردکانی، محمدعلی. (۱۳۸۵). **فرهنگ اصطلاحات ترجمه**. تهران: ویستار.
- مقیمی آذر، محمدباقر. (۱۳۷۳). **فرهنگ اصطلاحات روان‌شناسی**. تبریز: تلاش.
- مک‌گایک، ایزابل. (۱۳۷۰). **فرهنگ اصطلاحات انگلیسی-فارسی (آکسفورد)**. ترجمه پرویز بیرجندی. تهران: قومس.
- نمازی شاهرودی، علی. (۱۴۱۸ ه.ق). **مستدرک سفینه البحار**، ج ۱۰. قم: دفتر انتشارات اسلامی.